

Van kleitablet tot boekdrukkunst

Pag. 24: "Toen Mozes van de berg Sinai afdaalde, – de twee tafelen der getuigenis nu waren in de hand van Mozes toen hij van de berg afdaalde – wist hij niet, dat de huid van zijn gelaat straalde, doordat hij met Hem gesproken had." (Exodus 34:29) Schilderij van Rembrandt, 1659.

Rechts: Eén van de oudste materialen om op te schrijven was klei. Deze kleitabletten van Ebla zijn er een voorbeeld van. In de zachte klei werden met een stijf de tekens gedrukt. Als de klei hard geworden was, konden de tabletten als platen in een rek opgeborgen worden.

Wij vinden het vanzelfsprekend dat wij naar een winkel kunnen stappen en een gedrukte Bijbel kunnen kopen. Dat is ook wel eens anders geweest. Eeuwenlang moesten de christenen in Europa het, wat de inhoud van de Bijbel betreft, doen met voorstellingen in houtsnijwerk en op gebrandschilderde ramen in kerken en met uitbeeldingen zoals in mirakelspelen . . . ! Verder moesten ze zich tevreden stellen met het voorlezen van de Bijbel (gewoonlijk in het Latijn!) in de kerk, zoals de joden het moesten hebben van de voorlezing van hun heilige wetsrollen in de synagogen en van hun Talmued-studies (zie hoofdstuk 3). De Bijbel was niet voor het gewone volk. Dat kwam natuurlijk ook doordat er (door het ontbreken van de boekdrukkunst) maar zo weinig Bijbels waren, afhankelijk als hij was van kopiëring door mensenhanden. We kunnen ons nu nauwelijks voorstellen dat een boek waarvan de oudste delen minstens 3400 jaar oud zijn, gedurende 85% van zijn bestaan afhankelijk is geweest van vermenigvuldiging door eindeloos overschrijven!

Als we zeggen dat die oudste delen van de Bijbel minstens 3400 jaar oud zijn, dan bedoelen we dat de Bijbel in zekere zin *ontstaan* is toen het volk Israël, na zijn spectaculaire uittocht uit Egypte, bij de berg Sinai (in de tegenwoordige Sinai-woestijn) was aangekomen. Hun grote leider Mozes beklom de berg, die gehuld was in vuur en rook, verbleef daar 40 dagen en later nog eens 40 dagen, en sprak daar volgens de Bijbel met Jahweh, de God die hemel en aarde geschapen had en die daar op de Sinai met Israël een verbond sloot. En wat ons nu vooral interesseert: die God sprak volgens Exodus 34 : 27 tot Mozes: „Schrijf u deze woorden op, want op grond van deze woorden heb Ik met u en

met Israël een verbond gesloten". Mozes had al eens eerder een dergelijke opdracht gekregen (Exodus 17:14) en was ook bij de Sinaï al eerder uit zichzelf gaan schrijven: alle woorden van Jahweh schreef hij in wat genoemd wordt het „boek van het verbond” (Exodus 24:4,7). Ook gedurende de verdere, 40-jarige woestijnreis lezen we meermalen dat Mozes de reis en de lotgevallen van het volk beschreef (Numeri 33:2) en hun wetten opschreef in een boek (Deuteronomium 31:9, 19, 22, 24-26).

Wie schreef de Pentateuch?

Als we ons even niets aantrekken van allerlei moderne theologische hypothesen (die bijvoorbeeld de boeken van Mozes een heel wat geringere ouderdom toeschrijven) en eenvoudig de uitspraken van de Bijbel zélf serieus nemen, dan kunnen we niet anders dan concluderen dat Mozes globaal gesproken de boeken Genesis tot en met Deuteronomium, zoals we die in onze Bijbel hebben, geschreven moet hebben. Wie dat ontkent, moet wel sterke argumenten hebben om tegen de duidelijke uitspraken van de Bijbel te willen ingaan. Talloze gedeelten in deze boeken werden rechtstreeks tot Mozes gesproken en we lezen zoals gezegd meermalen uitdrukkelijk dat Mozes de woorden van God in boeken opschreef (wat niet uitsluit dat hij deze woorden aan anderen gedictieerd kan hebben, of dat een redactor enkele verzen later heeft toegevoegd, zoals bijvoorbeeld Numeri 12:3 en Deuteronomium 34). Mozes was daarvoor bij uitstek geschikt. Door zijn opvoeding was hij een ontwikkeld man (vgl. Handelingen 7:22), hij bezat (wat eventuele latere auteurs in Palestina niet bezeten zouden hebben) een nauwkeurige kennis van

In het boek Genesis, dat begint met de beschrijving van de schepping van hemel en aarde door God, staat in hoofdstuk 6-9 de geschiedenis van de zondvloed en de ark van Noach en zijn familie. Mozes, die het boek schreef, maakte wellicht gebruik van oudere geschreven bronnen.

het klimaat en de geografie van Egypte en de Sinai-woestijn (waarvan de Pentateuch – de „vijf boeken van Mozes” – duidelijk getuigenis aflegt), en hij was vertrouwd met de vroege geschiedenis van de Hebreëen (de voorvaders van Israël). Als de politieke en geestelijke leider van de twaalf stammen van Israël was hij de aangewezen man om deze boeken te schrijven – en hij had er in de veertig jaar dat de omzwervingen in de woestijn duurden ook ruimschoots de tijd voor.

Ook de latere delen van de Bijbel spreken zich duidelijk uit over dit auteurschap van Mozes; zie bijvoorbeeld Jozua 8:31-34; 23:6; 1 Koningen 2:3; 2 Kronieken 25:4; 35:12; Nehemia 8:2; Marcus 12:19. Ook de apostelen (bijvoorbeeld Romeinen 10:5) en Christus Zélf (zie vooral Johannes 5:45-47) schrijven de wetboeken uitdrukkelijk aan Mozes toe. En dit is ook het getuigenis van de joodse (zie de apocriefe boeken, de Talmud en antieke schrijvers als Philo en Flavius Josephus) en de vroeg-christelijke traditie, zoals uit de geschriften van verschillende kerkvaders en uit oude canonieke lijsten blijkt. Tegenover de bewering van bepaalde modernistische theologen dat de Pentateuch pas bijna duizend jaar later geschreven zou zijn, staat bijvoorbeeld ook de interessante bevinding dat de literaire structuur van het boek Deuteronomium en de vorm van zijn onderwijs kenmerkend zijn voor het tweede millennium (2000-1000) v. Chr. en nu juist niet voor het eerste millennium v. Chr. Dit is onder andere gebleken door vergelijking met gegevens uit Hethitische archieven.

De hele stijl en het geografische woordgebruik is trouwens die van de tijd rond Mozes, en dit geldt ook voor andere boeken. In de beschrijving van de woestijnreis in het boek Numeri vinden we allerlei bijzonderheden die voor het trekkende volk zelf van groot belang waren (zoals de marsorde en de wijze van legering; hoofdstuk 1-4 en 10) maar waarvan men zich nauwelijks kan voorstellen dat een auteur 800 jaar later ze zo nauwkeurig en uitvoerig in zijn geschrift zou hebben opgenomen. Ook allerlei opmerkelijke Egyptische invloeden, hetzij in de geografie (Numeri 13:22) hetzij in het woordgebruik, zijn praktisch niet te verklaren, tenzij men uitgaat van een auteur uit het tweede millennium die een grote kennis van Egypte had. De vermelding van zeer oude gebruiken (zoals de verbondssluiting in Genesis 15) en het voorkomen van antieke spellingswijzen in het Hebreeuws wijzen eveneens op een zeer hoge ouderdom.

Afwijkende opvattingen

Nu zal wellicht menigen zich afvragen of het er nu veel toe doet of de Pentateuch duizend jaar ouder of jonger is en of Mozes er nu de auteur van is of een andere vrome Israëliet. Inderdaad doen deze vragen op zichzelf niets aan de waarde van de Pentateuch toe of af. Maar toch hebben we hier met een heel fundamenteel vraagstuk te maken. Want als het getuigenis van de Bijbel zelf zó duidelijk vóór het auteurschap van Mozes ten aanzien van de Pentateuch pleit, dan moet men zich toch afvragen hoe het dan komt dat de meeste theologen tegenwoordig geloven dat het verhaal dat Mozes er de auteur van is, maar een vrome legende is. Zij menen dat deze boeken pas vele eeuwen later ontstonden, als vrucht van de geleidelijke optekening van allerlei (vaak tegenstrijdige) mondelinge overleveringen, die alleen een religieuze betekenis zouden hebben en historisch van weinig betekenis zouden zijn. We moeten deze theorie hier wel even noemen, omdat zij in de moderne theologie zo'n grote rol speelt, en we zullen er later dan ook uitvoerig op terugkomen. Op dit ogenblik volstaan we ermee te zeggen dat wij deze theorie volledig afwijzen, omdat zij niet gegrond is op exegetische en contextuele argumenten, maar veel meer stoelt op een soort wijsgerig denken uit de tijd van de Verlichting (18e eeuw). Dit rationalistische denken beïnvloedde de hele cultuur en last but not least ook de theologie. Deze invloed uitte zich vooral op twee manieren: ten eerste door een afkeer van alles wat bovennatuurlijk en wonderbaarlijk was. De idee van de „inspiratie”, het spreken van God en de wonderen van de Bijbel werden daarmee naar het rijk der fabelen

verwezen. Men wilde de mensen doen geloven dat wonderen „onwetenschappelijk” waren, maar we zullen laten zien dat dit een ernstig misverstand is. De tweede uiting van het „verlichte” denken in de theologie was het evolutionisme, dat een heel nieuwe kijk gaf op het ontstaan van de wereld en van de mens, maar ook op de ontwikkeling van de godsdienst. De geschiedenis en religie van Israël werden door veel theologen voortaan evolutionistisch geïnterpreteerd, en ook hier deden zij dat omdat zij meenden dit aan de nieuwe ontwikkelingen in de natuurwetenschap verplicht te zijn. Als niet-biologen hadden zij er, zeker in de eerste geestdriftige opkomst van de evolutieleer, moeite mee filosofie van wetenschap en beweringen van feiten te onderscheiden. Ook na de opkomst van de neo-orthodoxie, een reactie op het 19e-eeuwse modernisme dat in het begin van deze eeuw opkwam, bleven veel

rijk Ebla uit de tijd vóór Abraham (2400-2250 v. Chr.).

Op dit ogenblik is deze vondst voor ons verhaal om twee redenen interessant. Het is in de eerste plaats een nieuwe bevestiging dat de schrijfkunst veel en veel ouder is dan men vroeger meende. Toen de Pentateuch-kritiek opkwam, meende men dat de mensen in Mozes' dagen niet of nauwelijks konden schrijven (hoewel uit Richteren 8: 14 al blijkt, dat zelfs jongens het konden). Maar we weten vandaag dat deze oude pijler van de bijbelkritiek gevallen is; de schrijfkunst was al eeuwen vóór Abraham zelfs gemeengoed. Vele vondsten in Soemer, Egypte en Babel, en nu weer in Ebla hebben dat overtuigend aangetoond. Eén van de belangrijkste argumenten waarom Mozes nooit de Pentateuch geschreven zou kunnen hebben, is daarmee volslagen ongegrond gebleken.

Deze kleitabletten van Ebla dateren uit ± 2250 voor Christus. Meer dan 15.000 kleitabletten zijn tot dusver gevonden bij Tell-Mardich in Noord-Syrië. Zij laten zien dat het schrift reeds lang vóór Mozes' tijd een belangrijke rol speelde en dat in Abrahams tijd een beschaving zonder schrift al niet meer mogelijk was in het Midden-Oosten.

theologen tegenover het publiek volhouden dat het moderne natuurwetenschappelijke wereldbeeld de „moderne mens” nu eenmaal noopte de traditionele visie op én het ontstaan én de inhoud van Genesis totaal te herzien. Genoeg daarover op dit moment. Met duizenden natuurwetenschappers en duizenden theologen over de hele wereld zijn wij overtuigde tegenstanders van dit anti-supernaturalisme (afkeer van het bovennatuurlijke) en het evolutionisme, en we voelen dus niet de minste behoefte de traditionele, krachtig op de Bijbel steunende visie op Genesis en de rest van de Pentateuch prijs te geven. Bovendien zijn we ons er van bewust dat we in dit opzicht de archeologie aan onze zijde hebben. Er zijn vandaag talloze archeologische aanwijzingen voor de hoge ouderdom van de Pentateuch, zoals we al enigermate gezien hebben. De archeologie heeft ons bijvoorbeeld inlichtingen verschaft over de ouderdom van de literaire structuur van de boeken der Pentateuch, heeft ons enorm veel verteld over de historische en culturele achtergrond van het tijdvak dat Genesis beschrijft, waardoor wij nu weten dat de verhalen van de aartsvaders helemaal niet legendarisch van karakter zijn, en heeft door de vele ontdekte parallellen met de wetten van andere oude volken de ouderdom van de Pentateuch bevestigd.

Archeologische vondsten

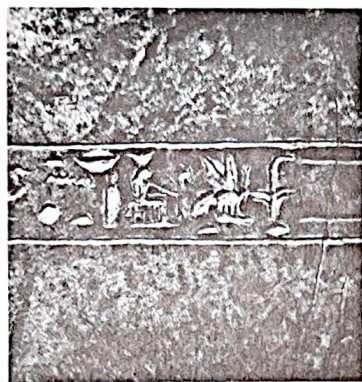
De interessantste vondst op dit gebied is ook de recentste, en schijnt zo belangrijk te zijn dat zij die van de Dode-Zeerollen misschien nog overtreft. Een Italiaans team van archeologen ontdekte in 1975 in Tell Mardich (Syrië) na jaren van onderzoek 15.000 kleitabletten, afkomstig van het oude konink-

De toegangspoort tot de stad en het koninklijk paleis van Ebla. In het koninklijk archief werden de kleitabletten gevonden. Uit de tabletten is gebleken dat Ebla correspondentie voerde met andere steden, zoals Haran, waar Abraham een tijd gewoond heeft, en Sodom en Gomorra, die toen nog niet verwoest waren.

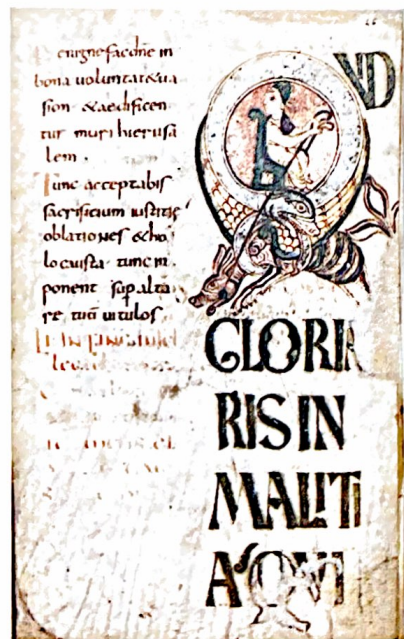
Het is wel even de moeite waard ons te bezinnen op de vraag hoe het dan toch kwam dat de bijbelcritici uit de vorige eeuw er zo van overtuigd waren dat de schrijfkunst eeuwen jonger was dan die in werkelijkheid is. Dit was eenvoudig weer een consequentie van evolutionistisch denken. Men was er bij voorbaat van overtuigd dat hoe verder men in het verleden terugging, hoe primitiever de mensen en volken werden. Kenmerken van een hoge beschaving, waartoe men de schrijfkunst en bijvoorbeeld het monotheïsme rekende, konden daarom niet anders dan betrekkelijk jong zijn. Groot was dan ook de verbazing van deze evolutionisten toen zij ontdekten dat de oudste Soemerische en Egyptische beschavingen al zo buitengewoon hoog ontwikkeld waren en een betrekkelijk ver gevorderde wiskunde, architectuur, astronomie, technologie en kunst kenden. En nog opmerkelijker was de ontdekking dat aan deze hoge beschavingen geen langzame en geleidelijke culturele evolutie was voorafgegaan, maar dat ze als paddestoelen uit de grond waren geschoten. Voor hen die op wetenschappelijke gronden de evolutieleer afwijzen en vasthouden aan de historische betrouwbaarheid van Genesis 1-11 is dit geen probleem, omdat voor hen deze oude beschavingen eenvoudig de culturele prestaties van kort ná de wereldwijde zondvloed betekenen. Bij een juiste hantering van de wetenschappelijke dateringsmethoden blijken de primitieve tijden die verondersteld worden aan deze beschavingen vooraf te zijn gegaan, vanzelf weg te schrompelen. Daarover later meer (zie hoofdstuk 7 en 8).

De vondsten die in 1975 in Tell Mardich gedaan zijn, zijn om nog een tweede reden heel belangwekkend. Zij tonen aan dat soortgelijke geschiedenissen als wij in Genesis vinden, al eeuwen vóór Mozes op kleitabletten waren vast-

Boven: In Ebla werd ook een scherf gevonden met Egyptische hiërogliefen. De naam van de farao die op deze scherf vermeld staat, maakt datering van de vondsten mogelijk.

Onder: De ouderdom van latere handschriften kan bepaald worden door het gebruikte lettertype: hoofdletters (majuskels) of kleine letters (minuskels). Vanaf de 9e eeuw na Christus verdrongen de minuskels de majuskels snel. Dit is een voorbeeld van de Karolingische minuskel in het psalterium van Corbie uit de 9e eeuw, het eind van Psalm 51 en het begin van Psalm 52 (Bibliothèque Municipale, Amiens).

gelegd, en dit werpt een verrassend nieuw licht op een al wat oudere, interessante theorie van P. J. Wiseman („Ontdekkingen over Genesis”, De Haan, Groningen, 1960). Op grond van allerlei literaire kenmerken van het boek Genesis concludeerde hij dat dit boek waarschijnlijk oorspronkelijk in zeer oud schrift op kleitabletten geschreven werd, en wel door de aartsvaders zelf, die het best van de gebeurtenissen op de hoogte waren. Mozes zou dan zelf de samensteller van het boek zijn, zoals het nu voor ons ligt, en zou zelf in het boek aanduiden welke de bronnen zijn waaruit hij geput heeft (bijvoorbeeld door de formule: „Dit is de geschiedenis [= het geslachtsregister, de nakomelingen, enz.; *toledoth*] van . . .”, die onder andere in Genesis 2:4; 5:1; 6:9; 10:1 voorkomt en het begin of het eind van een kleitablet zou aanduiden). Vanwege de goede wetenschappelijke grondslagen van deze theorie en de vele problemen die zij oplost, geloven we dat zij van groot belang is, zeker in het licht van de nu pas gevonden kleitabletten. Ook hier willen we later dieper op ingaan.

Schrijfmaterialen

Het ontstaan van de Bijbel zou dus al vele eeuwen vóór Abraham begonnen kunnen zijn met de beschrijving van de oudste geschiedenis op kleitabletten. Zulke tabletten werden ingegraveerd met een scherp instrument en daarna gedroogd om ze te kunnen bewaren (vergelijk Jeremia 17:13; Ezechiël 4:1). Dit materiaal was buitengewoon goed houdbaar, heel wat beter dan het papyrus dat vanouds ook gebruikt werd, maar dat wel veel praktischer was. Het papyrus-riet groeide in de ondiepe meren en rivieren van Egypte en Syrië. Grote scheepsladingen papyrus werden via de Syrische haven Byblos verzonden, en men vermoedt dat van dit woord het Griekse woord *biblos* of *bublos* is afgeleid, dat „papyrusplant” en daarvandaan ook „papier, geschrift, boek, brief” betekent. Voor deze laatste betekenissen wordt gewoonlijk *biblion* gebruikt (vergelijk „bibliotheek”). Het meervoud daarvan is *biblia* („boeken”), waarvan het woord „Bijbel” is afgeleid. Van „papyrus” is weer ons woord papier afkomstig.

De papyrus-rietstengels werden afgestroopt en in lange repen gesneden en vervolgens geplet en in twee lagen (haaks op elkaar gelegd) samengeperst. Wanneer het materiaal gedroogd was, werd het witachtige oppervlak glad gepolijst met een steen o.i.d. In de Bijbel komt de papyrus („bies”) voor in Exodus 2:3; Job 8:11 en Jesaja 18:2, hoewel niet als schrijfmateriaal. Wel vinden we in 2 Johannes 12 het woord *chartès* (vgl. „charta”), dat een vel papier gemaakt van papyrusriet betekende. Op dit „papier” werd geschreven met inkt (gewoonlijk een mengsel van houtskool, gom en water) en een pen, gemaakt van een stuk riet dat met een schrijversmes werd gepunt (vgl. Jeremia 8:8; 36:23; 3 Johannes 13). Het idee van een ganzepen schijnt van de Grieken in de derde eeuw v. Chr. afkomstig te zijn.

Volgeschreven papyrus-vellen werden tot zeer lange stroken aan elkaar gelijmd en daarna op een stok opgerold. Zo ontstond een „boekrol”, meestal aan één kant beschreven, maar soms ook aan twee zijden (Openbaring 5:1). De gemiddelde rol was zo’n 6 tot 10 meter lang, maar er zijn ook rollen bekend van ruim 40 meter lengte. Papyrus bleef in gebruik tot de zevende eeuw n. Chr., toen de verovering van Egypte door de Arabieren een eind maakte aan het gebruik van papyrus als schrijfmateriaal. Al eeuwen tevoren was echter een ander schrijfmateriaal in gebruik gekomen, namelijk perkament. In het Grieks heet dit *membrana* (vgl. ons woord „membraan”) terwijl het woord „perkament” komt van de naam van de stad Pergamum in Klein-Azië (vgl. Openbaring 2:12), waar dit materiaal een tijdlang in het bijzonder werd vervaardigd. Perkament werd gemaakt van de geschoren en geschuurde huiden van schapen, geiten, antilopen en dergelijke dieren. Perkament van kalfshuid werd *vellum* genoemd. Vellum werd dikwijls purper gekleurd en daarop werd dan met goud of zilver geschreven; er zijn verschillende kostbare bijbelhandschriften op vellum bekend.

In de tijd van het Nieuwe Testament werd perkament, dat houdbarder en

kostbaarder was dan papyrus, hoofdzakelijk voor waardevolle documenten gebruikt. In 2 Timótheüs 4:13 vraagt de apostel Paulus aan Timótheüs om voor hem zijn mantel mee te brengen en ook de „boeken”, vooral de „perkamenten”. Hier ging het dus om boekrollen, gedeeltelijk van papyrus, gedeeltelijk van perkament (misschien waren deze laatste kostbare documenten gedeelten van het Oude Testament). Niet lang na de apostolische tijd, in de derde eeuw n. Chr., kwam een heel nieuwe boekvorm in gebruik, namelijk de *codex*, een boek met bladzijden zoals wij dat kennen. De vellen van papyrus of perkament werden nu aan beide zijden beschreven en als bladen van een boek samengevoegd. Sommigen menen dat de snelle opkomst van het christendom en de grote behoefte aan geschriften tot de ontwikkeling van deze zoveel handzamere boekvorm leidde.

Rechts: Voordat het boek in gebruik kwam met bladzijden zoals het boek waar u nu in leest, gebruikte men vaak de boekrol. Stroken papyrusvellen of perkament werden aan elkaar gehecht, zodat rollen van 6 à 10 meter ontstonden. Er zijn zelfs rollen gevonden van meer dan 40 meter! Ook nu nog heeft de boekrol een plaats in de joodse eredienst.

Behalve aan de aard of staat van het schrijfmateriaal kan men de juiste ouderdom van een boekrol of codex ook afmeten aan de gebruikte schrijfmethode: de grootte en vorm van de letters, de leestekens, de indeling van de tekst en de schrijversieringen. Wat de gebruikte lettertypen betreft, onderscheidt men het schrijven in *uncialen* of *majuskels* (hoofdletters) en in *minuskels* (kleine letters), oftewel in blokletters dan wel in schrijfletters. De manuscripten die deze lettertypen bevatten, worden zelf ook uncialen respectievelijk minuskels genoemd. Vanaf de negende eeuw verdrongen de minuskels de uncialen snel. Een ander typisch kenmerk van de schrijfwijze op de manuscripten (of „handschriften”) is, dat zowel de Griekse als de Hebreeuwse handschriften doorlopend geschreven werden, zonder onderbrekingen tussen de woorden. Bovendien werden de Hebreeuwse handschriften tot ± 900 n. Chr. zonder klinkers geschreven (zie hoofdstuk 3).

De groei van het Oude Testament

Na deze korte uiteenzetting over de manieren waarop de bijbelboeken geschreven werden, zullen we eens nagaan hoe de Bijbel zelf geleidelijk groeide. Zoals we zagen, stammen de oudste delen van de Bijbel misschien al uit de vroegste tijd van de geschiedenis, van lang vóór de zondvloed die rond 5000 v. Chr. over de hele wereld moet hebben plaatsgevonden. Deze oude geschiedenissen werden dan waarschijnlijk vastgelegd op kleitabletten en kwamen via de aartsvaders in het bezit van Mozes, die ze samenvoegde en redigeerde tot het boek Genesis. Zelf schreef hij gedurende de woestijnreis de boeken Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium. Het laatste hoofdstuk van

Gedeelte uit het evangelie volgens Matthéüs (hoofdstuk 10) in majuskelschrift (Bodleian Library, Oxford).

Deuteronomium (dat de dood van Mozes beschrijft) is wellicht toegevoegd door Jozua, die mogelijk ook het boek Jozua geschreven heeft (vgl. Jozua 24:26). Geleidelijk groeide het aantal heilige boekrollen, en we mogen aannemen dat in de dagen van koning Salomo ook de boeken Richteren, Ruth en Samuël gereed waren, al is het mogelijk dat naderhand nog delen aan deze boeken zijn toegevoegd.

Toen de Babylonische ballingschap van Juda begon, waren ook de boeken Koningen (althans in eerste versie), Psalmen, Spreuken, Prediker, Hooglied en verschillende profetische boeken (Jesaja en enkele kleine profeten) klaar-gekomen. In de dagen van de terugkeer van het volk naar Palestina onder de priester Ezra en de stadhouder Nehemia kwam het Oude Testament gereed, op de profetie van Maleachi na. Intussen moet ook de gehechtheid aan de heilige boeken zeer zijn toegenomen, doordat Israël onder de handen van koning Nebukadnezar zijn heilige tempel had verloren en de offerdienst een eind genomen had. Zo vielen de Israëlieten terug op wat zij nog over hadden en vroeger vaak hadden verwaarloosd (vgl. 2 Kronieken 34:14-19): hun Bijbel! Al vóór en tijdens de ballingschap in Babel hebben zij waarschijnlijk vergaderplaatsen gehad (voor onderwijs door de Levieten) die later in het Grieks *synagogen* genoemd zouden worden en waar men zich wijdde aan bijbelstudie en gebed. De synagoge werd later een vervanging van de tempel, en de lezing van de Torah (de Pentateuch) een vervanging van de offerdienst. Ook had de synagoge een belangrijke sociale functie als vergaderplaats en ontmoetingspunt; misschien hebben we daar een aanwijzing voor in Ezechiël 14:1 en 20:1.

In de synagoge werden ook de kostbare wetsrollen bewaard, waaruit op de sabbatten en de hoogtijdagen werd voorgelezen. Na de ballingschap werden deze weer mee teruggenomen naar Israël en ook daar bleef de wetsvoorlezing een voorname plaats innemen (zie Ezra 7:6, 10, 25v; Nehemia 8; 13:1). Niet alle joden keerden echter naar Israël terug; niet allen waren trouwens in ballingschap naar Babel getrokken. In Jeremia 41-44 lezen we dat een groot aantal joden in plaats daarvan naar Egypte was afgedaald en zich daar had gevestigd; sindsdien is Egypte nooit meer zonder een joodse kolonie geweest. Grote betekenis kreeg deze kolonie toen Alexander de Grote in 332 v. Chr. de stad Alexandrië stichtte. Praktisch vanaf het begin namen de joden een zeer voorname plaats in deze stad in; rond het begin van onze jaartelling was de stad zelfs bijna voor de helft joods en waren er zowat een miljoen joden in heel Egypte! Deze joden raakten echter steeds minder vertrouwd met het Hebreeuws en hadden het Grieks als voertaal, zoals heel Alexandrië.

Dit betekende een heel nieuwe fase in de geschiedenis van de Bijbel! Wilde de Bijbel voor de Alexandrijnse joden nog enige betekenis hebben, dan moest hij vertaald worden; en daarmee werd, voorzover we weten, de Bijbel het eerst vertaalde boek van deze omvang ter wereld (zie hoofdstuk 1). Het werk aan deze Griekse vertaling begon in Alexandrië in de derde eeuw v. Chr., misschien eerst door verschillende vertalers onafhankelijk van elkaar. Op z'n laatst in de tweede eeuw v. Chr. kwam echter de standaardversie van het Griekse Oude Testament tot stand, die sindsdien de *Septuaginta* (= „Zeventig”) genoemd wordt, vanwege een verhaal als zou deze vertaling gemaakt zijn door 72 geleerden, zes van elke stam van Israël. Al spoedig werd deze vertaling overal gebruikt waar synagogen stonden in het Middellandse-Zeegebied. Het is ook de vertaling waaruit meer dan eens geciteerd wordt wanneer in het Nieuwe Testament teksten uit het Oude worden aangehaald.

De Septuaginta was van geweldige betekenis voor de eerste christenen, omdat zij daardoor bij hun Evangelie-verkondiging ingang hadden in de hele antieke wereld, waar het Grieks overal de voertaal was. De Jesaja-rol waaruit de kamerling van de koningin van Ethiopië las (Handelingen 8:26-40), zal ongetwijfeld een deel van de Septuaginta geweest zijn. Ook in hun latere disputen met de joden maakten de christenen steeds gebruik van de Septuaginta, waardoor de joden zelf hun belangstelling voor deze Griekse versie begonnen te verliezen. Een andere oorzaak voor dit verlies aan interesse was

hun eigen hernieuwde belangstelling voor het Hebreeuwse Oude Testament, zoals we later zullen zien (hoofdstuk 3). Naast de majestueuze arbeid die de joden zo ongeveer van het jaar 100 tot 900 n. Chr. aan de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament besteedden, maakten zij ook zelf hun eigen nieuwe Griekse vertalingen, zoals die van Aquila, Theodotion en Symmachus.

De groei van het Nieuwe Testament

Intussen kwam ook al even het Nieuwe Testament ter sprake. De vroege christelijke gemeenten bezaten hun geliefkoosde Griekse Oude Testament, maar in de tweede helft van de eerste eeuw begonnen zij ook de goddelijk-geïnspireerde geschriften van de apostelen en nieuwtestamentische profeten te kopiëren en te verzamelen. Waar eerst waarschijnlijk Rome het Evangelie

De afgebeelde Codex Vaticanus is één van de meest waardevolle handschriften van de Griekse Bijbel. Geschreven rond het midden van de 4e eeuw na Christus bevat het de Griekse vertaling van het Oude Testament, het Griekse Nieuwe Testament en de meeste apocriefe boeken. Sommigen menen dat het één van de 50 exemplaren is die keizer Constantijn op eigen kosten liet maken.

van Marcus kende (dat hij daar als metgezel en uitlegger van Petrus geschreven zal hebben) en Syrië het Evangelie van Matthéüs had, terwijl een groep gelovigen uit de volken dat van Lucas bezat en Efeze dat van Johannes, daar schijnen deze vier Evangelien al tegen het einde van de eerste eeuw in één bundel te zijn samengevoegd, die *Het Evangelie* genoemd werd. Omstreeks diezelfde tijd waren de brieven die de apostel Paulus aan verschillende gemeenten en individuele personen geschreven had, gebundeld en deed een tweede collectie de ronde door de gemeenten onder de titel *De Apostel*. Bij deze bundel was het boek De Handelingen der Apostelen als toelichting erg belangrijk; het was een geschrift van Lucas dat met zijn Evangelie oorspronkelijk één boek moet hebben gevormd. Naast deze bundels werden ook de brieven van andere apostelen en van „apostolische mannen”, alsook de Openbaring van de apostel Johannes, erkend als van goddelijke oorsprong en in de canon van het Nieuwe Testament opgenomen (zie hoofdstuk 4).

We zullen later uitvoeriger ingaan op de problemen rond de vaststelling van de canon (de lijst van de heilige, goddelijk-geïnspireerde geschriften) van het Oude en Nieuwe Testament (hoofdstuk 5). We stellen nu alleen vast dat in de tweede eeuw n. Chr. de Bijbel niet alleen compleet geschreven was, maar ook in complete bundels begon te circuleren. Deze Bijbel bevatte het Oude Testament in de Griekse vertaling van de Septuaginta en het Nieuwe Testament in het Grieks waarin het geschreven was. Toen in de derde eeuw, zoals we zagen, de codex ontstond, werd het voor het eerst mogelijk de Bijbel in één band samen te vatten. Van zulke Bijbels is er niet één enkele compleet bewaard gebleven, deels doordat het gebruikte materiaal nog hoofdzakelijk

vergankelijk papyrus was, deels doordat verschillende Romeinse keizers (met name Diocletianus, aan het eind van de derde eeuw) ware drijfjachten op de Bijbel hielden en er talloze vernietigden (zie hoofdstuk 1). De oudste bijna complete Griekse Bijbel die nog bestaat, is de beroemde *Vaticanus*, een bijbelhandschrift uit het midden van de vierde eeuw, dat in het Vaticaan bewaard wordt (zie hoofdstuk 4).

De geweldige verspreiding van het christelijk geloof in de eerste eeuwen maakte een gigantische kopiëring van de bijbelhandschriften noodzakelijk, om de als paddestoelen uit de grond schietende gemeenten van Bijbels te kunnen voorzien. Alles moest met de hand geschreven worden, zodat maar één kopie per keer kon worden gemaakt. Afzonderlijke kopiïsten konden daarom onmogelijk de vraag naar Bijbels bijhouden. Daarom werd een

Vóór de boekdrukkunst moest de Bijbel met de hand overgeschreven worden. Dat gebeurde vaak in zgn. scriptoria, waar de voorlezer langzaam voorlas en de schrijvers opschreven wat ze hoorden. De geweldige verspreiding van het christelijk geloof in de eerste eeuwen na Christus maakte het vervaardigen van vele kopieën noodzakelijk. Door dit handwerk bleef een complete Bijbel een kostbaar boek.

nieuwe methode gebruikt. In een zaal die het „scriptorium” heette, las een voorlezer langzaam de Schriften voor, terwijl een aantal schrijvers of scriba's opschreef wat voorgelezen werd. Zo konden per keer evenveel kopieën gemaakt worden als er scriba's in de zaal aanwezig waren.

Bijbel-boekrollen en -codices werden in winkels verkocht, net zoals de Bijbels vandaag verkocht worden, alleen in veel kleinere aantallen uiteraard. Alleen de rijken konden deze kostbare handschriften betalen, maar reizigers namen ze mee naar groepen van christenen tot in de verste uithoeken van het Romeinse Rijk en daarbuiten. Toen de christen-vervolgingen voorbij waren en keizer Constantijn zich (uiterlijk of werkelijk) tot het christendom had bekeerd, werden de bijbelhandschriften zelfs met officiële goedkeuring en ondersteuning van de regering vermenigvuldigd (hoofdstuk 1). Mogelijk is het de bekende christengeleerde Eusebius geweest, die de keizer onder de aandacht bracht hoe weinig en wat voor versleten handschriften de gemeenten bezaten. Groot zal daarom zijn blijdschap geweest zijn over de vijftig kopieën die op bevel en op kosten van Constantijn gemaakt werden en aan de gemeenten werden verstrekt.

De oude bijbelvertalingen

Het spreekt vanzelf dat bij de verspreiding van het christendom de Bijbel ook onder mensen kwam die het Grieks minder goed of helemaal niet verstonden. Daarom ontstonden al in de vroegste eeuwen van de kerkgeschiedenis overzettingen van de Bijbel in andere antieke talen. Eén van die talen was het Syrisch, dat is het Aramees dat veel vroege christenen spraken. Uit de

verschillende oud-Syrische versies van de Bijbel die het licht zagen, ontwikkelde zich een standaardversie die bekend staat als de *Pesjitta* (d.i. „Eenvoudig”). Wat het Nieuwe Testament betreft, was deze versie waarschijnlijk een revisie van oud-Syrische vertalingen, uitgevoerd door bisschop Rabbula van Edessa in het begin van de vijfde eeuw. Het Oude Testament van de *Pesjitta* berustte op een vertaling uit het Hebreeuws die al in de eerste eeuwen onder invloed van de Septuaginta tot stand kwam. Andere antieke vertalingen waren die in het Koptisch (oud-Egyptisch) – en dat zelfs in twee verschillende dialecten: het Sahidisch van Opper-Egypte en het Bohairisch van Neder-Egypte dat de standaardversie van de Koptische kerk werd. Verder ontstonden in de eerste eeuwen vertalingen in het Ethiopisch, het Arabisch, het Armeens, het Georgisch en andere.

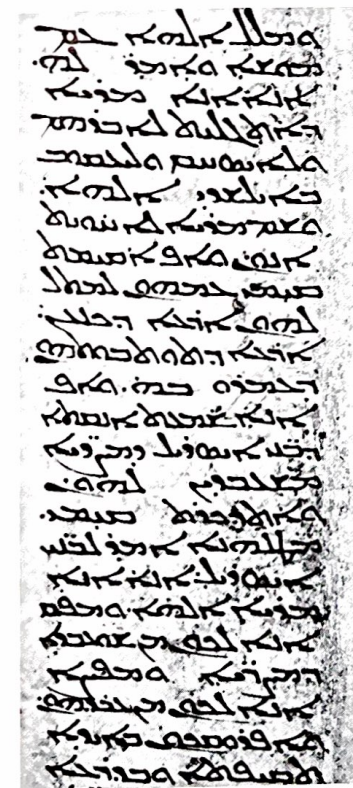
Voor de geschiedenis van de Bijbel in Europa zijn echter vooral de Latijnse vertalingen van belang. Al in de vierde eeuw waren verschillende „oud-Latijnse” vertalingen bekend, maar die waren weinig bevredigend en liepen nogal uiteen. In 382 vroeg bisschop Damasus van Rome daarom aan de christengeleerde Hieronymus een revisie van de Latijnse Bijbel te vervaardigen, dus ongeveer zoals Rabbula dat bijna terzelfdertijd met de Syrische Bijbel deed. Hieronymus vatte zijn taak erg serieus op. Hij vestigde zich in Bethlehem waar hij alle oudste handschriften van het Hebreeuwse Oude Testament en het Griekse Nieuwe Testament bestudeerde die hij maar te pakken kon krijgen. Na twintig jaar arbeid (386-405 n. Chr.) kwam hij klaar met zijn Latijnse vertaling die de naam *Vulgaat* zou krijgen, d.w.z. „gewoon, populair” (zijn Latijn was dat van het gewone volk); vgl. de naam *Pesjitta* hierboven. Dit knappe stuk werk van Hieronymus werd niet onmiddellijk met geestdrift ontvangen, maar ontwikkelde zich toch geleidelijk tot de standaardversie in het Latijn en werd tenslotte de officiële Bijbel van de Rooms-Katholieke kerk tot op vandaag. Hoe belangrijk deze bijbelvertaling wel niet is, blijkt ook uit het feit dat veel oude Europese bijbelvertalingen niet op de grondtekst steunden maar op de *Vulgaat*.

In dezelfde eeuw dat de *Vulgaat* gereed kwam begon het Romeinse Rijk langzaam af te brokkelen. Germaanse stammen uit het noorden, zoals de Vandalen en de Gothen, drongen het keizerrijk binnen en richtten grote verwoestingen aan – een waar „vandalisme”. Ook de christelijke kerk had veel van deze plundertochten te lijden. In eenzame kloosters gingen dappere monniken echter door met het kopiëren van het Heilige Boek. Hun handschriften zijn vaak ware juweeltjes van schrijf- en decoratiekunst. Hun ijver en toewijding bij dit „monnikenwerk” was van grote betekenis voor de overlevering van de Bijbel in die donkere tijd, want bij de invallen van de barbaren werden veel handschriften ernstig beschadigd of gingen verloren. Moedig verder gaan met kopiëren was één methode om deze vernielingen het hoofd te bieden; maar sommige dappere christenen begrepen dat er nog een andere „methode” was: de verkondiging van het christendom aan deze Germaanse barbaren!

Eén zo'n kloekke zendeling die ons nu bijzonder interesseert, was Wulfila (of Ulfilas), de „apostel van de Gothen”, die begreep dat hij deze woeste Germanen alleen met het christendom kon bereiken als hij de Bijbel in hun eigen taal vertaalde. En zo ontstond al in de vierde eeuw de allereerste bijbelvertaling in een Germaanse taal! Andere moedige zendingen verkondigden het Evangelie aan andere Germaanse volksstammen. Het gevolg daarvan was, dat de christelijke kerk niet alleen de afschuwelijke Germaanse invasies overleefde maar uiterlijk zelfs sterker werd dan ooit, doordat de barbaren zelf christenen werden. We zeggen „uiterlijk”, omdat het natuurlijk de vraag blijft voor hoevelen het christelijk geloof werkelijk een zaak van het hart en het geweten werd en een innerlijke levensverandering teweegbracht.

Ondanks het vroege ontstaan van de Gothische vertaling van Wulfila moet men niet denken dat de Bijbel in de volgende eeuwen nu in allerlei Europese talen en dialecten vertaald werd. Het Latijn was de voertaal in de Rooms-Katholieke kerk en de bestudering van de Bijbel werd voorbehouden aan de

Naast vertalingen in het Latijn (de Vulgaat) waren er ook spoedig vertalingen in het Syrisch. Wanneer deze Syrische vertaling van het Oude Testament (de Pesjitta) ontstaan is, is niet bekend. De traditie helpt ook niet veel: sommigen spreken van het ontstaan ten tijde van koning Salomo, anderen wijzen als oorsprong de christelijke kerk aan. Dit handschrift met Exodus 6:2-12 dateert uit 464 na Christus en bevindt zich in het Brits Museum te Londen.

kerkelijke leiders. Zelfs tegen het eind van de dertiende eeuw waren stukken van de Bijbel nog slechts in zeven Europese talen vertaald, en de kerk beperkte zich ertoe de boodschap van de Bijbel aan het volk bekend te maken in – voornamelijk Latijnse! – preken en in beeldvorm door middel van schilderijen op kerkmuren, houtsnijwerk, beeldhouwwerk, gebrandschilderde ramen en ook van godsdienstige toneelstukken („mirakelspelen”) die werden uitgevoerd in kerken en op kerk- en marktpleinen. Het volk wilde de boodschap van de Bijbel echter in zijn eigen landstaal horen . . .

Latere bijbelvertalingen

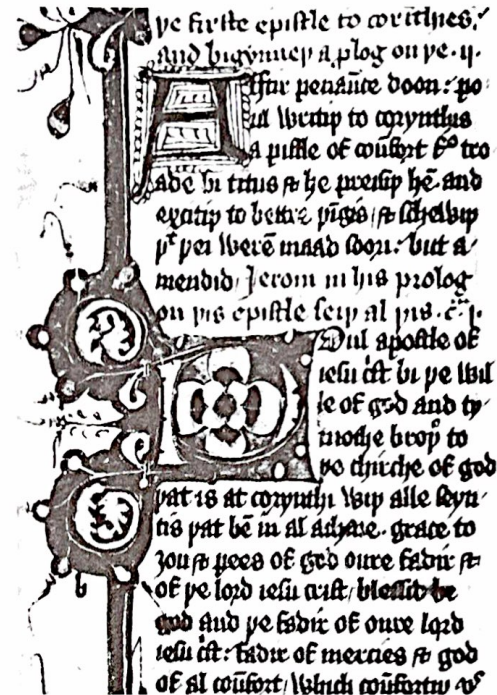
Pogingen om delen van de Bijbel in de landstaal onder het volk te verspreiden stuitten in de Middeleeuwen op groot verzet van de bisschoppen en kardina-

120 stuks). De twee delen van deze wereldberoemde „Gutenberg-Bibel” beslaan samen 1282 pagina’s. De initialen en sierranden in deze Bijbel werden nog met de hand geschilderd, en ook gebruikte Gutenberg voor elke letter verscheidene lettertypen, om door deze variatie zijn gedrukte Bijbel zoveel mogelijk op een handschrift te laten lijken! Er zijn van deze Gutenberg-Bijbel nog ongeveer vijftig exemplaren over, en ze brengen per stuk enkele miljoenen guldens op (zie hoofdstuk 1). De geweldige uitvinding van de boekdrukkunst verbreidde zich snel, en binnen vijftig jaar waren er al delen van de Bijbel gedrukt in zes talen.

De tweede belangrijke gebeurtenis was de nieuwe kennis van en nieuwe belangstelling voor de Griekse taal. Bijna alle Europese vertalingen waren tot dusver gebaseerd geweest op de Vulgaat, maar nu kwamen er veel oude

Rechts: De eerste complete vertaling in het Engels is gemaakt door John Wycliffe (zie afbeelding onder) samen met John Purvey en Nicholas de Hereford en kwam in 1388 gereed. Het verzet tegen het vertalen van de Bijbel was zo groot dat Wycliffe's lichaam later werd opgegraven en alsnog tot as werd verbrand in de rivier gegooid. „Wycliffe Bijbelvertalers” hebben zich naar deze moedige man genoemd. De afgebeelde pagina is uit een met de hand geschreven Engelse vertaling uit het eind van de 14e eeuw.

...lohis of pationis: so ze schylen
be aldo of wylfyt: for bruyeren
we volde p ze wite of oure tu
bulanon pat was doon in alie
for ouer maner we were grend
ouer myrt: so p it anouede us he
to hnye: but we m wylf hadde
anlyver of deerp: p we trulle not
i wa: but i god pat veesly doede
me wlyth delyuerde vs p dely
ueryt fro so grete peils: so wlyho
we hopen, also zyt he schal deli
uere: wlyhe also ze helpe m mer
for vs p of pe perlonnes of ma
npe fans: of pat znyug pat is
i vs panyngus be doon for vs
bi manye me to god: for oure glo
rie is pis: ye wlytheluyng of ou
re wlaence: p i symplenesse and
demette of god: p not i sleidly
wylsom: but i pe grace of god
we wynden i pis wold: b mo

len, die bang waren dat de mensen de Bijbel niet op de officiële wijze zouden opvatten en uitleggen. In 1199 werden in Lyon (Frankrijk) enkele mensen tot de brandstapel veroordeeld, omdat zij bijbelgedeelten in het Frans onder de mensen verspreid hadden. Deze martelaren hoorden tot de Waldenzen, een evangelisch getinte beweging die in de elfde eeuw schijnt te zijn ontstaan. In Engeland stammen de oudst vertaalde bijbelgedeelten al uit de achtste eeuw, maar het duurde tot de 14e eeuw voordat de Bijbel helemaal in het Engels werd vertaald. Dit werk werd uitgevoerd door de Britse geleerde en priester John Wycliffe, samen met John Purvey en Nicholas de Hereford, en kwam in 1388 gereed. In het diepste geheim (uit vrees voor de kerkelijke autoriteiten) werd deze handgeschreven Engelse Bijbel vele malen gekopieerd, en de gereedgekomen kopieën gaf Wycliffe aan zijn volgelingen („Lollards” genoemd) mee, die als lekepredikers uitgezonden werden om in de dorpen en steden uit deze Bijbels voor te lezen en te onderwijzen. Vaak werden deze moedige mannen gevangen genomen en gestraft, soms ook op de brandstapel ter dood gebracht. Wycliffe zelf was gestorven vóór de vervolging uitbrak, maar zijn lichaam werd opgegraven en verbrand en de as werd in de rivier geworpen. Er waren echter drie grote gebeurtenissen op til, die geen enkele vervolging kon tegenhouden! De eerste grote gebeurtenis was de uitvinding van de boekdrukkunst rond het midden van de 15e eeuw: in Nederland door Laurens Jansz. Koster en in Duitsland door Johann Gutenberg. En ziedaar: het eerste boek dat van de drukpers rolde, was de Bijbel. In 1452-55 drukte Gutenberg namelijk de Vulgaat, deels op perkament (± dertig stuks), deels op papier (±

In de tijd van de Reformatie kwamen naast vertalingen in de landstalen ook uitgaven in het oorspronkelijke Hebreeuws en Grieks. De eerste gedrukte uitgave van het Griekse Nieuwe Testament verscheen in 1516 en werd verzorgd door Erasmus (zie boven; hij leefde van ca. 1469-1536). Luther gebruikte de tweede druk ervan voor zijn Duitse vertaling. Een belangrijk hulpmiddel voor de bestudering van de Bijbel is een vergelijking van teksten. De Antwerpse drukker Christoffel Plantijn gaf een veeltalige Bijbel uit, een polyglot. Hij drukte op de linkerpagina naast elkaar af: het Hebreeuws, de Latijnse vertaling van Hieronymus (de Vulgaat) en eronder een Aramese vertaling. Op de rechterpagina dan de Griekse Septuaginta met links daarvan weer het Latijn en daaronder het Aramees.

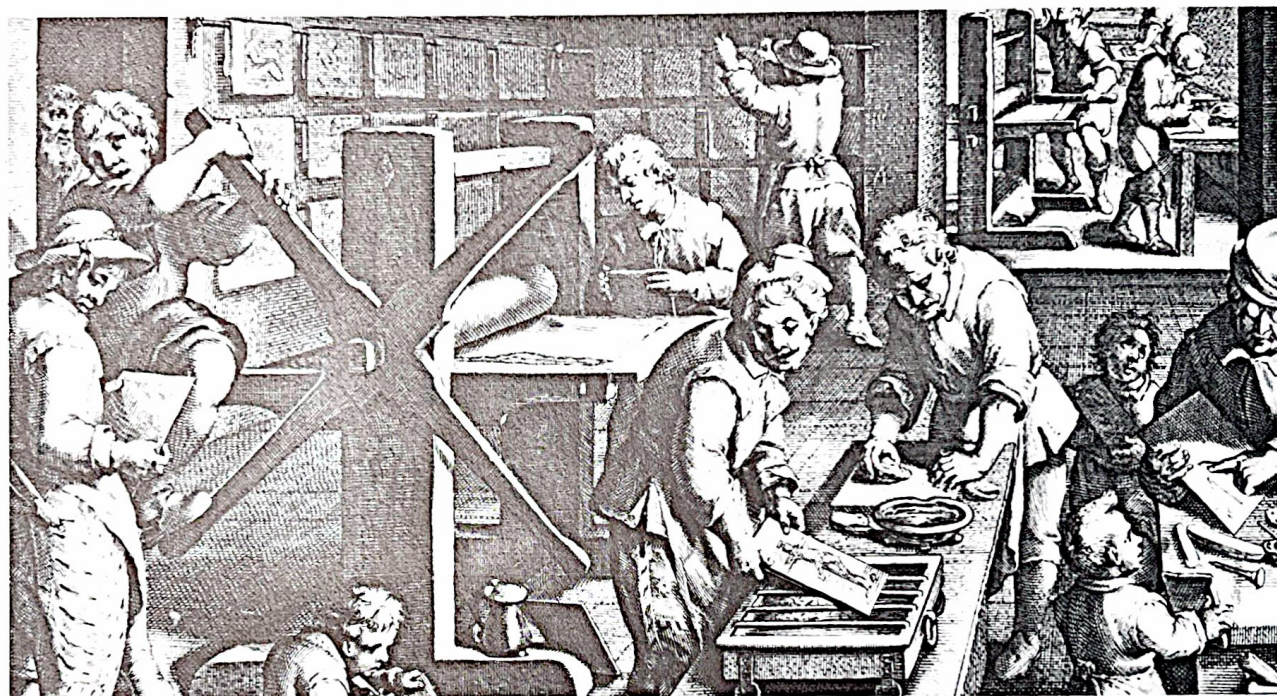
handschriften vanuit de christelijke kerken in het Midden-Oosten naar Europa toe en daar werden zij ijverig bestudeerd. De eerste die een gedrukte uitgave van het Griekse Nieuwe Testament publiceerde was de Rotterdamse geleerde Desiderius Erasmus, die een beperkt aantal handschriften vergeleek en in 1516 in Basel een Griekse tekst uitgaf, samen met een parallelle Latijnse vertaling. Eigenlijk was het haastwerk – de uitgave zat vol fouten en moest verscheidene malen herzien en heruitgegeven worden – want Erasmus wilde zijn werk eerder klaar hebben dan de Spaanse kardinaal Ximenes, aartsbischop van Toledo. In feite had deze trouwens toch de race gewonnen, want hij was al in 1502 met zijn werk begonnen en zijn Griekse Nieuwe Testament was al in 1514 gedrukt. Hij hield deze uitgave echter achter, omdat hij die wilde samenvoegen met een uitgave van het Hebreeuwse Oude Testament. Deze kwam in 1517 gereed (met hulp van joodse christenen), maar nóg duurde het (mogelijk door de kerkelijke bureaucratie) tot 1522 voor deze „Complutensische Polyglot” verscheen. („Complutensisch” betekent: van Complutum, de Latijnse naam van de stad Alcala, waar het werk was uitgevoerd; „Polyglot” betekent: een veeltalig werk.)

Een hele reeks uitgaven van het Griekse Nieuwe Testament ontstond nu, alle gebaseerd op het gebrekkige, maar intussen sterk gecorrigeerde werk van Erasmus. De belangrijkste van deze uitgaven was die van de Parijse drukker Estienne (of Stephanus) in 1550, omdat dit deze uitgave was die driehonderd jaar lang steeds weer herdrukt zou worden als de standaardtekst van het Griekse Nieuwe Testament en als grondslag zou dienen voor vele bijbelvertalingen.

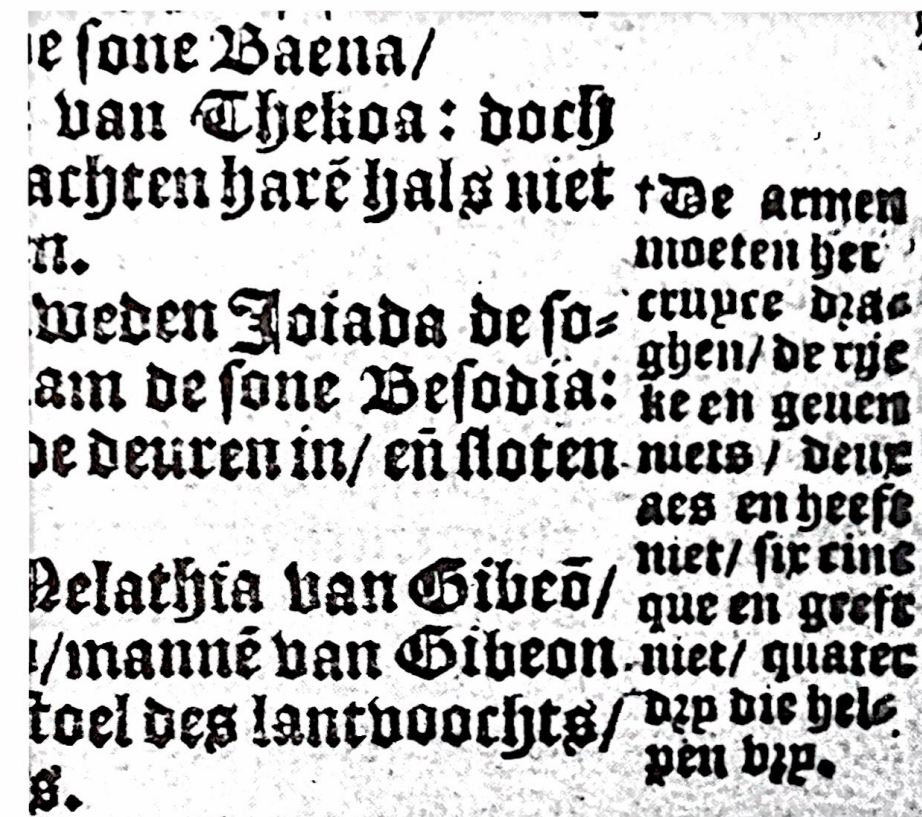
Naast het drukken van de tekst was het drukken van de illustraties een kunst apart. Hier het vervaardigen van een kopergravure. In het drukkerij-interieur houdt de staande man een prent met een gekruisigde Christus vast, een ander hangt de bedrukte vellen te drogen. De illustratie is ontleend aan Johannes Stradanus, Nova Reperta (nieuwe uitvindingen), Antwerpen, ca. 1570. In dit boek werden allerlei toen nieuwe uitvindingen afgebeeld.

De Reformatie

De derde van de drie belangrijkste evenementen waar wij op doelden, was de Reformatie die in 1517 door Martin Luther in gang werd gezet. Deze gebeurtenis betekende niet alleen een omwenteling in de geschiedenis van de kerk, maar ook in die van de Bijbel. In verscheidene landen van Europa waar de Reformatie vaste voet kreeg, begon men de Bijbel in de landstaal over te zetten, vaak echter nog onder veel tegenstand. Luther werd door zijn vrienden ontvoerd naar de Wartburg, waar hij met gebrekkige hulpmiddelen in recordtijd het Nieuwe Testament vertaalde (van december 1521 tot maart 1522!), waarvan de eerste oplage (5000 ex.) binnen een jaar uitverkocht was. In 1534 verscheen de hele Bijbel in het Duits. Overigens was dit niet de eerste gedrukte Bijbel in het Duits; al in 1487 was een Duitse Bijbel gedrukt (waar-

De eerste gedrukte Bijbel in het Nederlands was de Delftse Bijbel; later kwam de Deux-Aes-Bijbel met het Oude én het Nieuwe Testament (zie afbeelding; een gedeelte uit Nehemia 3 met kanttekeningen). Deze Bijbel was echter niet uit de oorspronkelijke talen vertaald, maar uit de Duitse vertaling van Luther. De tweede druk van deze Bijbel kostte de drukker Jan Canin het leven.

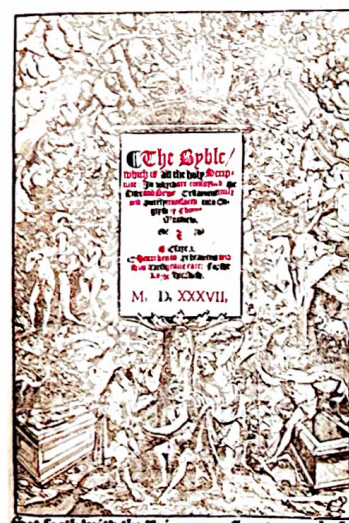

1545 moest Van Liesveldt zwaar boeten voor zijn geloofsmoed en werd hij onthoofd. Het feit dat hij in één van zijn kanttekeningen had geschreven dat de zaligheid van de mensen alleen door Jezus Christus verkregen wordt, werd door de kerkelijke autoriteiten als een halsmisdadig beschouwd! Na deze eerste complete Nederlandse Bijbel volgden verscheidene andere, Roomse, Doopsgezinde en Lutherse Bijbels in het Nederlands, en tenslotte de beroemde Gereformeerde „Deux-Aes-Bijbel” (genoemd naar een zonderlinge kanttekening) die in 1562 in Emden verscheen en het hart won van heel Gereformeerd Nederland. De tweede druk van deze Bijbel verscheen in 1571 bij Jan Canin in Dordrecht en werd daardoor de eerste in Holland gedrukte Gereformeerde Bijbel – maar hij kostte Jan Canin het leven . . .

De weg van de Bijbel naar Nederland, vanaf de vroegste kleitabletten tot aan de eerste in Nederland en in het Nederlands gedrukte Bijbel, is een spannende en wonderbaarlijke weg. Ook hier blijkt weer dat de Bijbel een uniek boek is! Er zijn heel wat mensen geweest die hun leven gegeven hebben voor dat boek – en dat deden zij omdat zij in dat boek iemand ontdekten die Zijn leven voor hén gegeven had aan het kruis van Golgotha. Hebben al deze mensen gedwaald – gaven zij hun leven voor niets? Of is de wonderlijke weg van de Bijbel zelf eenvoudig en rationeel te verklaren? Is er dan toch iets héél bijzonders met dat boek aan de hand? Zou het toch het Boek van God zijn?

schijnlijk door een monnik voor een zekere Desideri vervaardigd), waarvan de initialen en tekeningen nog met de hand geschilderd waren.

In Engeland was het de Oxford-geleerde en priester William Tyndale, die er vurig naar verlangde zijn landgenoten een gedrukte Bijbel in hun eigen taal te geven. Vanwege de tegenstand van de kerkelijke autoriteiten ging Tyndale naar Hamburg, om daar het werk in het geheim te beginnen, met het risico van een ernstige straf. Toen hij het Nieuwe Testament klaar had, maakte hij een afspraak met een drukker, maar werd door de autoriteiten ontdekt. Hij vluchtte naar een ander deel van Duitsland, en daar wist hij 3000 te drukken (1525). Vele exemplaren werden via kooplieden naar Engeland gesmokkeld en daar enthousiast ontvangen en gelezen. Vele kopieën werden echter gesnapt en in het openbaar verbrand, maar de boeken kwamen sneller van de pers dan de autoriteiten ze konden verbranden. Intussen werkte Tyndale in Duitsland door, verbeterde zijn vertaling van het Nieuwe Testament en vertaalde delen van het Oude Testament. Toen hij daarmee voor de helft klaar was, werd hij verraden en in de buurt van Brussel gevangen gezet. Na anderhalf jaar werd hij op de brandstapel wreed gewurgd en daarna verbrand; zijn laatste woorden waren: „Heer, open Gij de ogen van de koning van Engeland!” Anderen zetten zijn werk voort en in 1535 kwam de hele vertaling gereed. Intussen was de houding van de autoriteiten veranderd, want de tweede uitgave van deze „Coverdale Bible” kwam tot stand met toestemming van de koning. Tyndale’s gebed was verhoord. In Nederland zijn uit de 9e en 10e eeuw al verschillende vertalingen van psalmen in verscheidene Nederlandse dialecten bekend. Uit omstreeks 1400 dateert de vertaling van het Nieuwe Testament

Engelse bijbelvertaler William Tyndale sloot zijn ogen op de brandstapel met de bede: „Heer, open Gij de ogen van de koning van Engeland”. De tweede druk van zijn Bijbel, de „Coverdale Bible” kwam tot stand met toestemming van de koning van Engeland.